پژوهشنامه خراسان بزرگ

شماره ۳۱ تابستان ۱۳۹۷
No.31 Summer 2018

۹۶-۸۵

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۱۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۲/۰۸

نمادهای هویت ملّی ایران و افغانستان در کتاب‌های تاریخِ دهم و یازدهم

➢ **سعید عظیمی**: کارشناس ارشد تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه فردوسی مشهد

➢ **مصطفی لعل شاطری**: دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

امروزه هویت ملّی یکی از مقوله‌های مهم در برنامه‌های توسعه‌ای هر کشور محسوب می‌شود و در این بین سازمان آموزش و پرورش به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای هویت‌بخشِ جامعه، نقش مؤثری در شناساندن هویت ملّی را بر عهده دارد. ازجمله دروس تأثیرگذار در این زمینه، تاریخ است که بیانگر هویت گذشتهٔ یک اجتماع برای آشنایی و ملموس‌سازی آن در میانِ قشری از جامعه می‌باشد که در سنینِ هویت‌یابی قرار دارند. هدف این پژوهش با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی پاسخ به این پرسش می‌باشد که نمادهای هویت ملّی در کتاب‌های تاریخ ایران و افغانستان در پایه دهم و یازدهم در رشته ادبیات و علوم انسانی چه بوده و میزان توجه به آن‌چه میزان است و متعاقباً عدم توجه و یا پررنگ‌سازی این نمادها چه آثاری را به همراه خواهد داشت؟ یافته مبتنی بر تحلیل کمی با بهره‌گیری از نرم‌افزار Spss 18 حاکی از این است که نمادهای هویت ملّی در کتب تاریخ دبیرستان دو کشور ایران و افغانستان که از نظر فرهنگی و تاریخی دارای ریشه‌ای مشترک می‌باشند شامل پرچم، سرود ملّی، مشاهیر مذهبی، مشاهیر ملّی، آداب و رسوم، کتب تاریخی ادبی و آثار و ابنیه تاریخی می‌گردد و متعاقباً میزان بهره‌گیری از نمادهای هویت ملّی در کتاب‌های تاریخ ایران در هر پایه بیش‌تر از کتاب‌های تاریخ افغانستان بوده و در بین نمادهای مشاهیر ملّی و آثار و ابنیه تاریخی بیش‌ترین سهم تأکید و توجّه در کتاب‌های تاریخ دو کشور را به خود اختصاص داده‌اند.

واژگان کلیدی: هویت ملّی، ایران، افغانستان، آموزش و پرورش، کتاب تاریخ

Abstract

Today, national identity is one of the important issues in developmental programs of any country. Meanwhile, the ministry of education plays an important role in introducing the national identity as the most important unit that grants identity to the community. In this regard, one of the influential academic courses is history, which shows the past identity of a society to make it tangible and understandable in a group of community members who are in the age range of finding their identity. This study is a descriptive and analytical research performed to determine the symbols of national identities of Iran and Afghanistan in the 10th and 11th-grade history books in the field of literature and humanities. In addition, it was aimed to show the level of attention to this issue and the consequences of lack of attention to highlighting these symbols. Results obtained by quantitative analysis using SPSS version 18 demonstrated that the national identity symbols of Iran and Afghanistan presented in the mentioned books had a mutual origin in terms of culture and history and included the flag, national anthem, religious celebrities, national celebrities, customs, literary books, historical works, and buildings. Evidently, the level of using national identity symbols was higher in history books of Iran at each grade, compared to the history books of Afghanistan. Among the symbols, the most attention has been paid to national celebrities and historical works and buildings of the two countries.

Keywords: National Identity, Iran, Afghanistan, Ministry of education, History Book

*نویسنده مسئول مکاتبات: مصطفی لعل شاطری (۰۹۱۵۴۳۸۲۱۴۳) (mostafa.shateri@yahoo.com)

مقدمه

یکی از موضوعاتی که همواره مورد توجه جوامع مختلف بوده است را می‌توان فرآیند هویت‌یابی صحیح و مبتنی بر فرهنگ[1] جامعه بیان داشت. جریانِ دست‌یابی به هویت امروزه یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه محسوب می‌گردد، چراکه دستیابی به هویتِ پایدار، تا حد زیادی ضامنِ بقای هنجارهای حاکم محسوب می‌گردد و در این بین هویت ملّی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است، چراکه تا حد زیادی به‌مثابهٔ عناصر قوام‌بخش و سازنده برای ادامهٔ حیاتِ یک جامعه عمل می‌نماید. هویت ملّی را می‌توان نوعی خاص از هویت دانست که مجموعه‌ای از شاخصه‌های اجتماعی خاص هر کشور را در خود دارد و این امر سبب تمایز یک ملت از سایر ملت‌ها را فراهم می‌آورد. توجّه به این موضوع حائز اهمیت است که هویت ملّی بعد از فروپاشی حکومت‌های بزرگ و امپراتوری‌ها بسیار بیشتر شد که ازجمله دلایل آن می‌توان به سر برآوردن کشورهای کوچک از درونِ امپراتوری‌های تجزیه‌شده اشاره داشت که این جریان منجر به تعریف و گاه تحریفِ هویت ملّی شد. نظریه هویت اجتماعی بر آن است که عضویت در گروه، منجر به تشخص، احساس یکی شدن و شکل‌گیری نوعی طبقه‌بندی در میان انسان‌ها می‌شود. بر این اساس می‌توان بیان داشت که هدف از هویت ملّی، ایجادِ حسِ همبستگی در میان قومیت‌های مختلف یک کشور است که این شاخصه سبب تمایز آن ملت از سایر ملت‌ها را فراهم می‌آورد (داوری‌اردکانی، ۱۳۸۶: ۷) به همین علت هویت ملّی یکی از مقوله‌های مهم در برنامه‌ریزی توسعه کشورها محسوب می‌گردد و به این دلیل که بخش اعظم آموزشِ هویت ملّی در چارچوب آموزش و پرورشِ رسمی صورت می‌گیرد، این نهاد نقش اساسی در حفظ و تقویت هویت ملّی را بر عهده دارد (نجار نهاوندی، ۱۳۹۳: ۷۹). آموزش و پرورش دارای ابزارهای متعددی در انتقال هویت ملی است که در این میان می‌توان از کتاب‌های درسی به‌عنوان مهم‌ترین این ابزارها نام برد و در این بین یکی از مؤثرترین دروسِ آموزشی برای شناخت بهتر هویت ملّی درس تاریخ است. آموزش تاریخ به دانش‌آموزان، راهکار مناسبی برای آشنایی آنان با هویت ملّی و ایجادِ حسِ انسجام و همبستگی است و به همین دلیل تا حد زیادی کتاب‌های تاریخ به‌مثابه ابزاری برای ایجاد وحدت ملّی کاربرد دارند (عسکرانی، ۱۳۸۹: ۶۸).

پیشینه پژوهش

در چند دههٔ اخیر، در حوزه بررسی مؤلفه‌های هویت ملّی در کتاب‌های درسی افغانستان و ایران پژوهشگرانی در پایان‌نامه‌های دانشگاهی به آن توجه داشته‌اند، ازجمله غلامی در *بررسی کمی و کیفی مقوله منافع ملی در کتب درسی نظام آموزشی افغانستان (۱۳۹۲-۱۳۸۴)*، واعظزاده در *جایگاه هویت ملی در کتاب‌های درسی پایه ۱۰، ۱۱ و ۱۲ در افغانستان*، پیروزه در *تحلیل کتاب‌های فارسی دوره شش سالهٔ ابتدایی بر پایهٔ اجزای هویت ملی با توجه به جایگاه هویت ملی در آموزش و پرورش ایران در سال ۱۳۹۵*، امیری در *ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال (۱۳۲۰-۱۳۴۴)*، خسروانیان در *ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۲/۴-۱۳۸۵/۶* و سعوه در *بررسی میزان تأکید کتاب‌های فارسی، تاریخ و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی بر هویت ایرانی- اسلامی* و علاوه بر این از مهم‌ترین مقالات نگاشته شده در مورد هویت ملّی در کتب درسی می‌توان به جعفرزاده‌پور در *کتاب‌های درسی و هویت ملّی (فرا تحلیل مطالعه‌های انجام‌شده درباره کتاب‌های درسی)*، خدایار در *هویت ملّی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه دورهٔ متوسطه*، صالحی‌عمران در *بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملّی در کتاب‌های درسی دورهٔ راهنمایی*، صادق‌زاده در *جایگاه نمادهای هویت ملّی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دورهٔ متوسطه: رشته علوم انسانی*، عبدی در *جایگاه هویت ملّی در کتب درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه کتب تاریخ دوره دبیرستان* و فیاض در *بررسی نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ و علوم اجتماعی دوره متوسطه*

۱. فرهنگ تجلی عظیم و ویژه از جامعه انسانی است. هر فرهنگ درونِ خود سرمایه‌ای دوگانه را تمرکز بخشیده است: از سویی سرمایه شناختی و تکنیکی (اعمال، دانش‌ها، مهارت‌ها، قواعد) و از سوی دیگر یک سرمایهٔ اسطوره‌ای و نیایشی (اعتقادات، هنجارها، ممنوعیت‌ها، ارزش‌ها) (مورن، ۱۳۸۴: ۲۱۲).

رشته‌های علوم انسانی، تجربی و ریاضی فیزیک در سال تحصیلی ۸۹-۱۳۸۸ اشاره داشت. در میان کتاب‌های انتشاریافته به زبان فارسی صرفاً می‌توان به اثر مشرقی با عنوان *بحران هویت ملّی در افغانستان؛ راهکارها و راه‌حل‌ها* و در کتاب‌های غیرفارسی به مجموعه مقالاتی که از سوی دانشگاه آکسفورد زیر نظر سیمپسون[1] با عنوان *زبان و هویت ملّی در آسیا*[2] منتشر گردیده است اشاره داشت. با این حال، کلیه پژوهش‌های صورت پذیرفته از نگاهی کلی‌نگر برخوردار و فارغ از نگاهی تطبیقی میانِ کتاب‌های تاریخ دو کشور ایران و افغانستان بوده و نیز از منظر زمانی مربوط به یک دهه قبل است که عملاً به دلیل تغییر نسبی محتوای کتاب‌های درسی، فاقدِ اطلاعاتی کاربردی می‌باشند.

روش پژوهش

از آنجایی که تکنیکِ مقایسه‌ای روش مناسبی برای درک میزان اهمیت پرداختن به مقولهٔ هویت ملّی در کتاب‌های درسی است، از این‌رو با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی اطلاعات مورد نظر از منابع کتابخانه‌ای گردآوری و پس از پایان فیش‌برداری، فیش‌ها بر اساس درجه اهمیت و مرتبط بودن با موضوع مورد مداقه قرار گرفت. در این پژوهش آمارهای بدست آمده با استفاده از نرم‌افزار Spss 18 تجزیه و تحلیل و میزان فراوانی داده‌ها در جداولی ثبت و ارائه شده است. بر این اساس در پژوهش حاضر نخست به تعریفی از هویت ملّی پرداخته و سپس اطلاعاتِ حاصل از تجزیه محتوی کتاب‌ها در قالب نمادهای هویت ملّی مورد ارزیابی قرارگرفته و در پایان به آسیب‌شناسی توجه و عدم توجه به نمادها پرداخته شده است.

هویت ملّی

هویت بحث و تلاش برای پاسخ‌گویی به پرسش «من کیستم؟» را شامل می‌شود. از دیرباز آدمی همواره دو نیاز اصیل را با خود به همراه داشته است. نیاز به آرامش و نیاز به فردیت؛ تشخیص و دریافتی چیستی و کیستی خود (تاجیک، ۱۳۸۳: ۷). انسان از زمانی که آغاز به شناخت خود کرد مسئله هویت برایش مطرح گردید. این جریان را می‌توان فرایند پاسخگویی آگاهانه هر فرد یا قوم یا ملت به پرسش-هایی از کیستی و چیستی خود دانست، مبنی بر این‌که متعلق به کدام قوم، ملت و نژاد و دارای چه فرهنگ و تمدنی بوده و چه نقشی در جهان داشته و امروزه دارای چه جایگاهی در نظام جهانی است (لطف‌آبادی، ۱۳۹۲: ۵۴). از این‌رو، هویت را می‌توان مجموعه‌ای از علائم، آثار مادی، زیستی، فرهنگی و روانی دانست که موجب شناسایی فرد از فرد، گروه از گروه یا اهلیتی از اهلیت دیگر می‌شود (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۶؛ پناهی‌توانا، ۱۳۹۵: ۸۹).

در این میان، هویت ملّی یکی از وجوه هویتی است. نکته حائز اهمیت این است که بخش عمده بحث‌های پیش‌آمده در مورد هویت ملّی، ناشی از فقدان وضوح در معنای آن است. باید توجه داشت که آن با واژه ملت یکسان نیست، چراکه ملت یک تاریخ طولانی دارد[3] و دارای یک غنای ایدئولوژیک سترگ بوده و به یک واحد قومی-فرهنگی همگن و خودکفا اشاره دارد که یک کل معنوی است و ماده و هویت اعضای آن را تشکیل می‌دهد (Parekh, 1995: 225). عناصر هویت ملّی، سازه‌های همبسته‌گرایی می-باشند که ساختار بنیادی کشور-ملّت را عینیت و مشروعیت می‌بخشند. شرایط واقعی تحقق این مفهوم زمانی فراهم می-شود که تمامی گزاره‌های قوام‌بخشِ هویت ملّی کار ویژه‌های اصلی خود را در ساختمانِ واحد کشور-ملّت انجام دهند. عناصر هویت ملی به‌مثابه مصالحی می‌مانند که از ترکیب بهینه و بازسازندهٔ آن‌ها، ساختمان وجودی و شکلی یک ملّت در چارچوبهٔ یک واحد جغرافیایی نمود پیدا کرده، قوام و دوام می‌یابد. باید توجّه داشت که کارکرد این عناصر «عرضی» است و نه «طولی» که به میزانِ کیفیت و شرایط به هم پیچیدگی خود، ثبات و سلامی یک جامعه را در برآیند زیستگاه فرهنگی-اجتماعی‌اش، جلوه‌گر می‌سازد (واعظی،

1. Simpson
2. Language and National Identity in Asia
۳. ملّی در مفهوم سنتی کلمه‌ای از ریشهٔ ملت به معنی معتقدین به یک پیامبر یا دین ذکر شده است؛ اما واژه ملّی، امروزه اصطلاحی متعلق به فلسفه سیاسی و علوم اجتماعی است و ازلحاظ لغوی در زبان‌های لاتین از ریشه «زاده شدن»، «خویشاوندی داشتن» و «هم‌تباری»، می‌آید (ضیا، ۱۳۷۹: ۱۷).

۱۳۸۱: ۱۶). هویت ملّی که از بافت اجتماعی و سیاسی[۱] گسترده برخوردار است، ازجمله مباحث عصر جدید محسوب می‌گردد، چنانکه بستر زایش آن در اروپا قرن ۱۷م و از سوی توماس هابز به‌صورت جدی مطرح (Parekh, 1994: 492) و از اواخر قرن ۱۹م مشرق زمین با این مقوله آشنا گردید. در میانِ هویت‌های جمعی، دو هویت قومی و ملّی بحث‌انگیزتر بوده و در حیاتِ فرهنگی-اجتماعی از نقشی کلیدی برخوردار است؛ چنانکه تبدیل‌شدن هویت‌های قومی به هویت ملّی، تبدیل‌شدن خرده فرهنگ‌ها به فرهنگ کلان، از مهم‌ترین مباحث اساسی جامعه‌شناسی محسوب می‌گردد (آرزو، ۱۳۸۱: ۱۵).

هویت ملّی از شاخصه‌های متعدد عینی و ذهنی تشکیل یافته است. این شاخصه‌ها سیال، بافتی و متغیر می‌باشند، چنانکه مرز جغرافیایی و وحدت ذیل سلسله‌ای پادشاهی از عناصر عینی و مذهب، تاریخ، اسطوره و زبان مشترک از شاخصه‌های ذهنی هویت ملّی می‌باشند. در هویت ملّی خصوصاً در دوران قدیم که مرزها دارای سیالیت و ناپایداری بوده‌اند، شاخصه‌های ذهنی دارای اهمیت بیشتری محسوب می‌شدند (زرین‌کمر، ۱۳۹۷: ۷). درمجموع با توجه به این‌که هویت ملّی را می‌توان احساس تعلق و وفاداری به عناصر و نمادهای مشترک در اجماع ملّی و در میان مرزهای تعریف‌شده سیاسی دانست (زاهد، ۱۳۸۴: ۱۳۱)، در واقع هویت ملّی هر فرد به‌صورت بخشی از کل هویتش در رابطه با جامعه‌ای که به آن تعلق دارد و یا احساس می‌کند که تعلق دارد شکل می‌گیرد و عضو جامعه به آن افتخار می‌کند (رواسانی، ۱۳۸۰: ۲۰؛ صادق‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۲۶). جامعه‌ای که مردم آن، نگرش واقع‌بینانه‌ای نسبت به خود داشته باشند، باعث ایجاد امواجِ حسِ مثبت در آن جامعه گردیده که این احساس سبب می‌گردد تا جامعه از آسیب‌های احتمالی مصون و افراد برای پیشرفت و توسعه تلاش نماید و متعاقباً با همبستگی جهان‌وطنی را توسعه داده و باعث امنیت و آرامش در سطح جامعه را فراهم آورند (فیاض، ۱۳۸۹:۳۵).

نمادهای هویت ملّی ایران و افغانستان

دو کشور ایران و افغانستان اشتراکات فراوانی زیادی ازجمله در مذهب، زبان، نژاد و تاریخ با یکدیگر دارند و بر همین اساس نمادهای هویتی آنان نیز دارای نقاط مشترک با یکدیگر است. نمادهای هویت ملّی افغانستان و ایران را می‌توان به سه بخش عمدهٔ دین، زبان و تاریخ گذشته تقسیم کرد (نراقی، ۱۳۸۲:۱۸۰). هویت ملّی موجود را می‌توان به دو بخش مادی و غیرمادی تقسیم کرد. بخش مادی شامل همه آثاری است که به‌دست بشر ساخته‌شده و بخش غیرمادی شامل مقوله‌هایی می‌گردد که سینه‌به‌سینه از گذشتگان به ما رسیده است همچون دین و آداب و رسوم که همین هویت غیرمادی بدنه اصلی هویت ملّی را شکل می‌دهد و قدرت روحی و نیروی حیاتی یک ملت را مشخص می‌کند (اسلامی‌ندوشن، ۱۳۷۱: ۱۷). از این منظر نمادهای هویت ملّی ایران و افغانستان در کتاب‌های تاریخ پایه دهم و یازدهم مدارس این دو کشور را می‌توان چنین بیان داشت.

دین: یکی از وجوه اشتراک میان ایران و افغانستان دین است. دو کشور مزبور بعد از حملهٔ اعراب مسلمان و به‌مرور نوعی سازگاری هوشمندانه میان هویت ملّی و دین اسلام برقرار ساختند و اسلام جزو جدانشدنی هویت ملّی افغانستان و ایران شد (احمدی، ۱۳۸۴: ۳۰). چنانچه اسلام را می‌توان هویت گمشده‌ای دانست که شایسته است هر ملتی دوباره آن را به دست بیاورد و بر اساس آن آرمان‌های خود را معین کند و تلاش و مجاهدت خود را شکل دهد (گوهری‌مقدم، ۱۳۹۷: ۷) و این جریانی است که دو کشور ایران و افغانستان به آن دست‌یافته‌اند. از این‌رو، اهمیت دین در هویت بخشی ملّی به جوانان باعث شده که آموزش و پرورش دو کشور توجه زیادی را به این مقوله معطوف کنند. در این پژوهش میزان توجه به شخصیت‌های برجسته دینی که در دین و مذهب دو کشور اهمیت زیادی دارند مورد بررسی قرارگرفته شده است.

۱. برای آگاهی بیشتر از ارتباط سیاست و هویت ملّی رجوع کنید به: (Mostov, 1994).

زبان (کتاب‌های تاریخی-ادبی): در زندگانی اجتماعی قدرت تکلم موضوعی است که بالأخص به انسان اختصاص دارد و وسیله تفکر و تفاهم است. بعلاوه عامل همبستگی بوده و در متحد ساختن گروه‌های اجتماعی و متمایز ساختن گروه‌ها از یکدیگر مؤثر است (کلاینبرگ، ۱۳۸۶: ۸۴). زبان اولین، سهل‌ترین، مستقیم‌ترین وسیلهٔ تفهیم و تفاهم و مهم‌ترین عامل تشکیل‌دهنده فرهنگ و انتقال آن از نسلی به نسل دیگر است و ازجمله ویژگی هویت انسان است که باعث پیوند انسان معاصر به گذشته می‌شود (گیدز، ۱۳۸۵: ۶۴؛ دیلینی، ۱۳۸۸: ۸۷؛ اسکندری، ۱۳۹۵: ۶۶). زبان فارسی در دوره‌های مختلف به‌مثابه یکی از پایه‌های استقلال فرهنگی ایران و افغانستان عمل کرده است و به‌عنوان یکی از اجزای مهم هویت دو کشور محسوب می‌شود که بیشترین تأثیر را در پیوند میان اقوام مختلف دو کشور داشته است (عسکرانی، ۱۳۸۹: ۷۰؛ ربانی، ۱۳۸۱: ۱۰۵). در این پژوهش زبان در قالب کتاب‌های ادبیات که تاریخ تمام‌نمای هویت است و کتاب‌های تاریخی که کهن‌ترین شاخه مطالعات اجتماعی است[۱] (نکو روح، ۱۳۷۸: ۵۷؛ لوکاس، ۱۳۸۲: ۱۲۳۴) مورد بررسی قرارگرفته شده است.

آداب و رسوم: آیین‌ها و آداب و رسوم هر ملت سازنده عناصر فرهنگی جامعه محسوب می‌شود که تا حد زیادی با بهره‌گیری از این مقوله می‌توان به هویت یک جامعه آگاهی یافت. برای نمونه، پوشاک در هستهٔ آغارینِ شکل‌گیری اجتماعات بشری در راستای حفاظت بدن از سرما و گرما بوده، امّا در بسترِ زمان با توسعه فعالیت اجتماعی و شکل‌گیری عقاید دینی و مذهبی، افراد جامعه از پوشاک علاوه بر حفاظت از بدن، به‌عنوان نمادی از آداب و رسوم سود جستند (بلوکباشی، ۱۳۸۳: ۱۷). از دیگر موارد آداب و رسوم که باعث آشنایی با هویت ملی می‌شود، می‌توان به جشن‌ها، موسیقی، مراسم عزا و هنرهای دستی اشاره کرد.

پرچم و سرود ملّی: از کهن‌ترین ایام، بهره‌گیری از آوازها و موسیقی برای تهییج احساسات میهن پرستانه و ایجاد شجاعت و غرور و انگیزه در میانِ اقشار گوناگون، مورد توجه بوده است (لعل‌شاطری، ۱۳۹۲: ۷۱). از این منظر سرود ملّی در هر کشور باعث تأثیر گذاشتن بر هویت ملّی را فراهم می‌آورد، زیرا در سرود ملی به نام‌هایی از قبیل کشور، مفهوم خاک و میهن‌پرستی اشاره شده است که کلیه موارد تا حد زیادی دربردارندهٔ نمادهای هویت ملّی محسوب می‌گردد (غیاثیان، ۱۳۹۳: ۶۷). پرچم را نیز می‌توان نمادی از تاریخ و هویت یک کشور دانست که هر رنگ از آن نمادی از فرهنگ یک جامعه را متبلور ساخته است.

آثار و ابنیه تاریخی: یکی از موضوعاتی که پیوسته در سیر تاریخ شواهدی از آن برجای مانده است را می‌توان آثار و بناهای تاریخی بیان داشت که یادآور شکوه و عظمت تاریخ هر کشور محسوب می‌گردد، چنانکه این مقوله در شناساندن تاریخ و هویت ملّی به خودی و دیگری از اهمیت ویژه‌ای -به‌ویژه در دو کشور ایران و افغانستان به‌واسطه تمدن کهن- برخوردار است (شجری، ۱۳۹۳: ۸۳).

مشاهیر مذهبی و ملّی: افرادِ مؤثر در تاریخِ مذهبی و ملّی یک کشور، با ایجاد پلی میان گذشتهٔ پرافتخار، حال و آینده، اقشار جامعه را به‌عنوان یک ملت به هم پیوند می‌دهد؛ این اتحاد نقش تعیین‌کننده‌ای در تعلق‌خاطر به وطن و حس وطن‌دوستی ایجاد می‌کند. از این رهگذر، ارائه و بیانِ سرگذشتِ شخصیت‌های تاریخی، غرور ملّی را در جوامع دارای تاریخ کهن به همراه خواهد داشت (امینیان، ۱۳۹۱: ۲۸).

یافته‌های پژوهش

مبتنی بر شناسایی نمادهای هویت ملّی موجود در کتاب‌های تاریخ پایه دهم و یازدهم ایران و افغانستان و سپس مبتنی بر آمارهای کمی، در هر بخش با نگرشی جزئی‌نگر، آمارهای موجود به‌صورت متمرکز و منسجم مورد ارزیابی قرار گرفت. نخست مشخصات کلی کتاب‌های شرح داده شده است، چراکه این چهار کتاب مبنای اساسی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهند (جدول شماره ۱). سپس میزان فراوانی و درصد فراوانی پارامترهای اصلی مورد بررسی، یعنی نماد مهم هویت ملّی که در کتاب‌های تاریخ اشاره گردیده و در هر کتاب به‌صورت مجزا نشان داده شده است (جدول شماره

۱. برای اطلاع بیشتر و نیز مطالعه یک مورد در زمینهٔ تاریخ ادبیات و هویت ملّی رجوع کنید به: (Szegedy-Maszák, 2003).

۲، نمودار شماره ۱). بر این اساس، طی مقایسه‌ای میزان فراوانی هر نماد در چهار کتاب که نشان‌گرِ اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها در کتاب‌ها می‌باشد، با بهره‌گیری از نرم‌افزارهای مکمل ارائه‌دهنده آماری دقیق است (جدول شماره ۳).

جدول ۱. مشخصات کتاب‌های تاریخ پایه دهم و یازدهم ایران و افغانستان

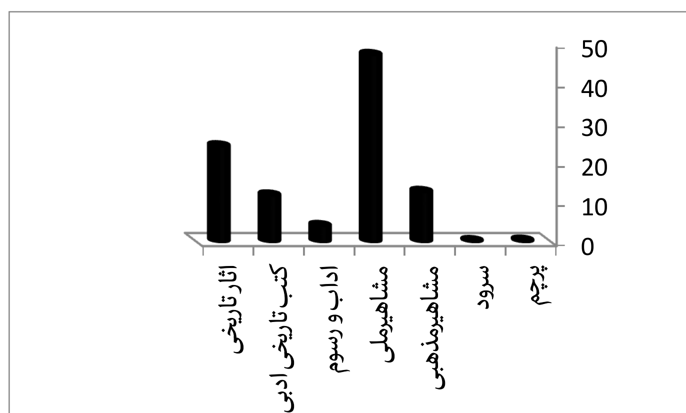
شماره کتاب	عنوان کتاب	سال چاپ	تعداد صفحه
۱	تاریخ (۱) ایران و جهان باستان	۱۳۹۷	۱۵۵
۲	تاریخ (۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه	۱۳۹۷	۱۸۹
۳	تاریخ صنف دهم (افغانستان)	۱۳۹۶	۱۴۹
۴	تاریخ صنف یازدهم (افغانستان)	۱۳۹۶	۱۴۸

ماخذ: نگارندگان

جدول ۲: توزیع فراوانی نمادهای هویتی در کتاب‌های تاریخ ایران و افغانستان

کتاب		پرچم	سرود ملی	مشاهیر مذهبی	مشاهیر ملی	آداب و رسوم	کتب تاریخی ادبی	آثار تاریخی	جمع مؤلفه‌ها
کتاب ۱	فراوانی	۰	۰	۸	۴۶	۱۹	۱۹	۱۰۲	۱۹۴
	درصد	۰	۰	۴/۱۲	۲۳/۷۱	۹/۷۹	۹/۷۹	۵۲/۵۷	۱۰۰
کتاب ۲	فراوانی	۰	۰	۴۰	۱۵۹	۹	٦۰	۵٦	۳۲۴
	درصد	۰	۰	۱۲/۳۴	۴۹/۰۷	۲/۷۷	۱۸/۵۲	۱۷/۲۸	۱۰۰
کتاب ۳	فراوانی	۱	۱	۵٦	۴۸	۴	۱۱	۳۰	۱۵۱
	درصد	۰/٦٦	۰/٦٦	۳۷/۰۸	۳۱/۷۹	۲/٦۵	۷/۲۸	۱۹/۸۷	۱۰۰
کتاب ۴	فراوانی	۲	۱	۸	۱٦۷	۴	۱۴	۲۷	۲۲۳
	درصد	۰/۹	۰/۴۴	۳/۵۸	۷۴/۸۸	۱/۷۹	٦/۲۸	۱۲/۱۱	۱۰۰

ماخذ: نگارندگان

نمودار ۱. درصد فراوانی هفت پارامتر مورد بررسی درمجموع ۴ کتاب منتخب

ماخذ: نگارندگان

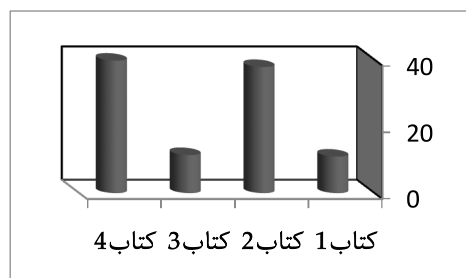
جدول ۳. توزیع فراوانی مؤلفه‌های هویت ملّی به تفکیک مؤلفه و کتاب

کتاب		پرچم	سرود ملی	مشاهیر مذهبی	مشاهیر ملّی	آداب و رسوم	کتب تاریخی ادبی	آثار تاریخی	جمع مؤلفه‌ها
کتاب ۱	فراوانی	۰	۰	۸	۴۶	۱۹	۱۹	۱۰۲	۱۹۴
	درصد	۰	۰	۷/۱۴	۱۰/۹۵	۵۲/۷۷	۱۸/۲۶	۴۷/۴۴	۲۱/۷۵
کتاب ۲	فراوانی	۰	۰	۴۰	۱۵۹	۹	۶۰	۵۶	۳۲۴
	درصد	۰	۰	۳۵/۷۱	۳۷/۸۵	۲۵	۵۷/۶۹	۲۶/۰۴	۳۶/۳۲
کتاب ۳	فراوانی	۱	۱	۵۶	۴۸	۴	۱۱	۳۰	۱۵۱
	درصد	۳۳/۳۳	۵۰	۵۰	۱۱/۴۳	۱۱/۱۱	۱۰/۵۷	۱۳/۹۵	۱۶/۹۳
کتاب ۴	فراوانی	۲	۱	۸	۱۶۷	۴	۱۴	۲۷	۲۲۳
	درصد	۶۶/۶۶	۵۰	۷/۱۴	۳۹/۷۶	۱۱/۱۱	۱۳/۴۶	۱۲/۵۶	۲۵
تمام کتب	فراوانی	۳	۲	۱۱۲	۴۲۰	۳۶	۱۰۴	۲۱۵	۸۹۲
	درصد	۰/۳	۰/۲	۱۲/۶	۴۷/۱	۴/۰	۱۱/۷	۲۴/۱	۱۰۰

ماخذ: نگارندگان

اطلاعات جدول ۳ نشان می‌دهد که در کتاب‌های مورد بررسی در کل ۸۹۲ مرتبه بر نمادهای هویت ملی اشاره شده است که سهم این نمادها در همهٔ کتاب‌ها یکسان نیست. بیشترین میزان توجه به نماد مشاهیر ملی با ۴۲۰ فراوانی و معادل ۴۷٫۱ درصد صورت گرفته است. نماد آثار تاریخی با ۲۱۵ فروانی و معادل ۲۴٫۱ درصد در جایگاه دوم، مشاهیر مذهبی با فراوانی ۱۱۲ معادل ۱۲٫۶ در جایگاه سوم، کتاب‌های تاریخی-ادبی با ۱۰۴ فراوانی معادل ۱۱٫۷ درصد در جایگاه چهارم، آداب و رسوم با فراوانی ۳۶ معادل ۴ درصد در جایگاه پنجم، پرچم ملّی با فراوانی ۳ معادل ۰٫۳ درصد در جایگاه ششم و سرود ملّی با فراوانی ۲ معادل ۰٫۲ درصد در جایگاه آخر قرار دارد.

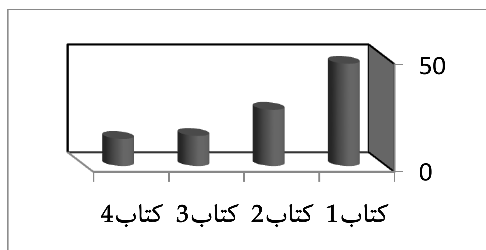
بر اساس جدول شماره ۳، نماد مشاهیر ملّی در کتاب ۱ دارای ۴۶ فراوانی معادل ۱۰٫۹۵ درصد، کتاب ۲ دارای ۱۵۹ فراوانی معادل ۳۷٫۸۵ درصد، کتاب ۳، ۴۸ فراوانی معادل ۱۱٫۴۳ درصد و کتاب شماره ۴، ۱۶۷ فراوانی معادل ۳۹٫۷۶ درصد است. بر اساس نمودار شماره ۲ بیشترین توجه به مشاهیر ملی در کتاب ۴ و کمترین توجه در کتاب ۱ می‌باشد.

نمودار ۲. درصد فراوانی نماد مشاهیر ملّی

ماخذ: نگارندگان

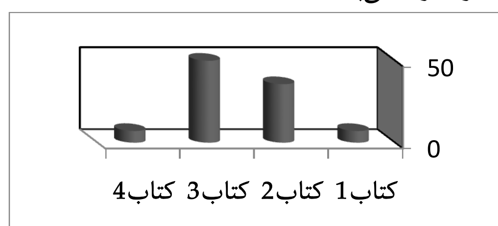
بر اساس جدول شماره ۳، نماد آثار و ابنیه تاریخی در کتاب شماره ۱، ۱۰۲ فراوانی معادل ۴۷٫۴۴ درصد، کتاب شماره ۲، ۵۶ فروانی معادل ۲۶٫۰۲ درصد، کتاب شماره ۳، ۳۰ فراوانی معادل ۱۳٫۹۵، کتاب شماره ۴، ۲۷ فراوانی معادل ۱۲٫۵۶ درصد دارد. بر اساس نمودار شماره ۳ بیشترین تأکید بر ابنیه و آثار تاریخی در کتاب ۱ و کمترین توجه مربوط به کتاب ۴ می‌باشد.

نمودار ۳: درصد فراوانی آثار و ابنیه تاریخی

ماخذ: نگارندگان

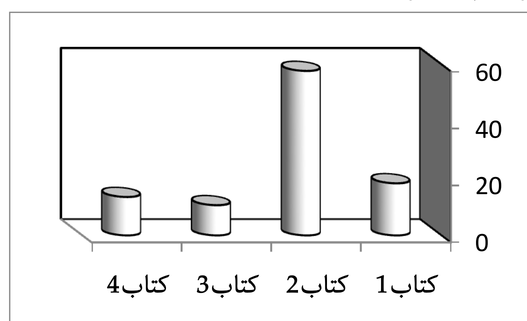
بر اساس جدول شماره ۳، کتاب شماره ۱، با ۸ فراوانی معادل ۷,۱۴ درصد، کتاب شماره ۲، ۴۰ فراوانی معادل ۳۵,۷۱، کتاب شماره ۳، ۵۶ فراوانی معادل ۵۰ درصد، کتاب شماره ۴، ۸ فراوانی معادل ۷,۱۴ درصد به نماد مشاهیر مذهبی توجه داشته است. بر اساس نمودار شماره ۴، بیشترین توجه به مشاهیر مذهبی در کتاب شماره ۳ و کمترین توجه در کتاب شماره ۱ و ۴ می‌باشد.

نمودار ۴. درصد فراوانی نماد مشاهیر مذهبی

ماخذ: نگارندگان

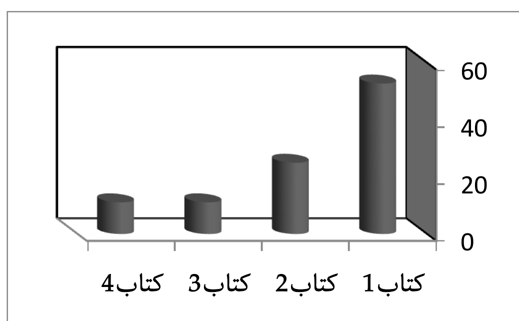
بر اساس جدول شماره ۳، در کتاب ۱ با ۱۹ فراوانی معادل ۱۸,۲۶ درصد، کتاب شماره ۲، ۶۰ فراوانی معادل ۵۷,۶۹ درصد، کتاب شماره ۳، ۱۱ فراوانی معادل ۱۰,۵۷ درصد و کتاب شماره ۴، ۱۴ فراوانی معادل ۱۳,۴۶ درصد، به نماد کتب تاریخی-ادبی توجه شده است. بر اساس نمودار شماره ۵ بیشترین توجه به این نماد در کتاب شماره ۲ و کمترین توجه در کتاب شماره ۳ است.

نمودار ۵. درصد فراوانی نماد کتب تاریخی-ادبی

ماخذ: نگارندگان

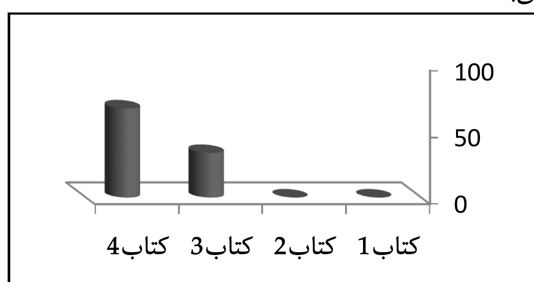
بر اساس جدول شماره ۳، در کتاب شماره ۱، ۱۹ فراوانی معادل ۵۲,۷۷ درصد، کتاب شماره ۲، ۹ فراوانی معادل ۲۵ درصد، کتاب شماره ۳، ۴ فراوانی معادل ۱۱,۱۱ درصد و کتاب شماره ۴، ۴ فراوانی معادل ۱۱,۱۱ درصد به نماد آداب و رسوم توجه شده است. بر اساس نمودار شماره ٦ بیشترین توجه به این نماد در کتاب شماره ۱ و کمترین توجه مربوط به کتاب شماره ۳ و ۴ می‌باشد.

نمودار ٦. درصد فراوانی نماد آداب و رسوم

ماخذ: نگارندگان

بر اساس جدول شماره ۳، در کتاب‌های ۱ و ۲ صفر درصد، کتاب شماره ۳، ۱ فراوانی معادل ۳۳,۳۳ درصد و کتاب شماره ۴، ۲ فروانی معادل ٦٦,٦٦ درصد، به نماد پرچم توجه شده است. بر اساس نمودار ۷ بیشترین توجه به این نماد مربوط به کتاب ۴ و کمترین توجه مربوط به کتاب ۱ و ۲ می‌باشد.

نمودار ۷. درصد فراوانی نماد پرچم

ماخذ: نگارندگان

بر اساس جدول شماره ۳، در کتاب‌های ۱ و ۲ با ۰ فراوانی معادل ۰ درصد و کتاب‌های ۳ و ۴ با ۲ فراوانی معادل ۱۰۰ درصد به نماد سرود ملّی توجه شده است، بر اساس نمودار شماره ۸ بیشترین توجه به این نماد متعلق به کتاب ۳ و ۴ و کمترین توجه مربوط به کتاب شماره ۱ و ۲ می‌باشد.

نمودار ۸. درصد فراوانی نماد سرود ملّی

ماخذ: نگارندگان

مکمل‌های تقویت هویت ملّی در آموزشی و پرورش ایران و افغانستان

بسیاری از اندیشه‌ها و نگرش‌هایی که هویت ملّی فرد را به‌وجود می‌آورد تا حدودی مبتنی بر وجوه تاریخی بوده و بر این اساس، هر فرد در ساختار اجتماعی از فرهنگ، مفاهیمی را اخذ می‌کند که بر پایه آن‌ها نه‌تنها خود، بلکه آرمان‌های خودی را با دیگران مقایسه و بر همین مبنا هویت ملّی خویش را تعریف می‌نماید (فی، ۱۳۸۱: ۱۰۹). با این حال، هویت مقوله‌ای تا حد زیاد اکتسابی است، به‌بیان‌دیگر هویت مقوله‌ای محسوب نمی‌شود که صرفاً گذشتگانِ ما آن را به میراث گذاشته و فرد مجبور به پذیرش محض باشد، بلکه فرد در جامعه به سهمِ خویشتن از عناصر هویت‌بخش آشنایی لازم را کسب نموده و سپس آگاهانه و با اختیار آن را انتخاب می‌نماید و مورد بازشناسی قرار می‌دهد. اگرچه روند کسب هویت و به‌ویژه هویت ملّی در انسان صرفاً مختص به یک دورۀ خاص همچون نوجوانی محسوب نمی‌گردد، امّا نوجوانی از آن روی که آخرین پلکانِ نردبانِ طی طریق کودک به زندگی اجتماعی است، در این فرآیند، حساس‌ترین نقش را بر عهده دارد. بر این اساس، اگر فرد قادر نباشد در سنین نوجوانی به ابعاد گوناگون هویت ملّی دست یابد، نتایجی همچون «تأخیر در هویت‌یابی ملّی» و «اغتشاشَ در هویت ملّی» را برای او به همراه خواهد داشت و این موضوع بر وجوه گوناگون رفتاری او تأثیرگذار خواهد بود[1] (هاشمی، ۱۳۸۸: ۷۴-۷۳).

در این بین آموزش و پرورش به‌عنوان یکی از حلقه‌های ایجاد و تثبیت‌کننده هویت ملّی از نقش مهمی برخوردار است، چنانکه محتوای درسی کتاب‌های تاریخ پایه دهم و یازدهم در دو کشور ایران و افغانستان، بایستی فارغ از تکیه صرف بر جنبه‌های سطحی و ظاهری، به‌گونه‌ای طراحی و تنظیم شود که محصول نهایی آن پرورش یافتن افرادی دارای ثبات شخصیت، برخوردار از تفکر منطقی در حوزه نمادهای ملّی، آگاه به وضع گذشته و حالِ خودی در تقابل با دیگری و دارای روحیه چالش در عینِ سازش باشد. چنین افرادی نه‌تنها می‌توانند حافظ هویت ملّی خود، بلکه از آنجا که در آینده در شکل دادن به «گروه‌های مرجع» جامعه نقش خواهند داشت، می‌توانند به ارائه و پاسداری صحیح از هویت ملّی بپردازند (ربانی، ۱۳۸۱: ۵۶). با این حال در عرصه آموزش و پرورش در دو کشور ایران و افغانستان، صرفاً اکتفا به کتاب‌های درسی تاریخ نمی‌تواند ثمرۀ چشمگیری را به همراه داشته باشد. از این منظر بهره‌گیری از راهکاری تکمیلی، یکی از موضوعاتی است که می‌تواند تا حد بسیار زیادی جریان هویت‌یابی ملّی در میانِ جوانان را با موفقیت همراه سازد. این موارد عبارت است از:

آموزش‌های تکمیلی به معلمان: نخستین رکن اساسی در مدارس جهت تبیین هویت ملّی در میان دانش‌آموزان را معلمان تشکیل می‌دهند و از آنجایی که گاه اطلاعات جامعه‌شناسی تاریخی معلمان در زمینه تفهیمِ صحیحِ نمادهای هویت ملّی به دانش‌آموزان در حد مطلوبی قرار ندارد، برای رفع آن، برپایی آموزش‌های ضمن خدمت از سوی سازمان آموزش و پرورش افغانستان و ایران در راستای آگاهی‌بخشی به معلمان، زیر نظر اساتید خبره در سه حوزه جامعه‌شناسی، علومِ تربیتی و تاریخ شایسته است تا در دستور کار قرار گیرد.

کلاس‌های فوق‌برنامه: از راهکارهای پیشنهادی برای ایجادِ و تقویت هویت ملّی در میان دانش‌آموزانِ هر دو کشور، اختصاص ساعت‌هایی خاص برای برگزاری کلاس‌های فوق‌برنامه جهت آشنایی بیشتر با نمادهای هویت ملّی محسوب می‌گردد. این موضوع می‌تواند در قالب بازدید از کتابخانه‌ها، موزه‌ها و سفرهای علمی صورت پذیرد. این جریان از سویی موجب مشاهده عینی و از سویی دریافتِ ملموسی از نمادها را به همراه خواهد داشت که مبتنی بر هر ناحیه از ایران و افغانستان، نیازمند تعریفی مشخص در قالب درون مجموعه‌ای از سوی مدارس است.

خدمات مشاوره‌ای: ارائه خدمات مشاوره‌ای در زمینه رفتارهای دانش‌آموزان یکی از موضوعاتی است که در یک دهه اخیر در ایران به‌صورت کلی و افغانستان به‌صورت جزئی در مراکز آموزش و پرورش در اختیار دانش‌آموزان قرارگرفته است، امّا این مراکز بیشتر بر روی رفتارهای خارج از هنجارِ

۱. برای آگاهی از یکی از وجوه آن در زمینه رفتار شهروندی و هویت ملّی رجوع کنید به: (Sindic, 2011).

دانش‌آموزی تمرکز دارند و این در حالی می‌باشد که نیاز به ایجادِ مراکزِ مشاوره برای دریافت صحیحی از هویت ملّی -با توجه به هجمهٔ فرهنگی موجود در دو کشور ایران و افغانستان- در نظامِ آموزش و پرورش در گام نخست و سپس در مدارس از موضوعات مغفول می‌باشد.

ترویجِ کرسی‌های گفتمان محور: در راستای آگاهی از دغدغه‌های دانش‌آموزان، برپایی جلسات آزاداندیشانه برای بیانِ نگرش‌های گوناگونِ جوانان در مدارس با محوریت نمادهای هویت ملّی، از یک‌سو این ظرفیت را فراهم می‌سازد تا با ثبت و بازتاب آن به سیاست‌گذارانِ عرصه تولید محتوا، نیازهای روز مورد توجه قرار گیرد و از سوی دیگر امکانِ دریافتِ پاسخی صحیح به شبهات پیش‌آمده برای دانش‌آموزان در یک گفتمانِ دوسویه ایجاد خواهد شود.

الگوبرداری صحیح و بومی‌سازی: گاه سیاست‌گذاران آموزشی برای گریز از آسیب‌های حوزه هویت‌یابی ملّی در نظام آموزش و پرورش فارغ از توجه به تفاوت‌های فرهنگی موجود در هر جامعه، به الگوبرداری از نظام آموزشی کشورهای دیگر -به‌ویژه اروپایی- برای تلقین و ایجادِ روحیهٔ هویت ملّی در تولید محتوای کتاب‌ها تاریخ می‌پردازند که ثمره این جریان، عدم بازدهی مناسب است، چراکه هر بافتِ اجتماعی نیازمند تدوین الگوی مختص به خود است و حتی در دو کشور همسایه و دارای فرهنگِ مشترکِ ایران و افغانستان نیز نمی‌توان الگویی کاملاً واحد و یکسان را در پیش گرفت. بر این اساس، الگوبرداری و بهره‌گیری از تجربه‌های دیگر کشورها در این زمینه تا حدی می‌تواند از کارکرد برخوردار باشد که چالش‌های و تدابیر مورد نظر قرار گیرد و سپس با فرآیند بومی‌سازی به بهره‌گیری از آن پرداخته شود.

نتیجه‌گیری

هویت ملّی یک از موضوعاتی محسوب می‌گردد که در چند دهه اخیر مورد توجه دو کشور همسایهٔ ایران و افغانستان قرارگرفته است. از این رهگذر نظام آموزش و پرورش ازجمله مهم‌ترین مراکزِ ایجاد هویت ملّی به‌ویژه در میانِ جوانان محسوب می‌گردد که تبلور ملموسِ آن در کتاب‌های تاریخی قابل‌مشاهده و مداقه است. بر این اساس، مبتنی بر یک نگاه جزئی‌نگر، با بررسی کتاب‌های تاریخ پایه دهم و یازدهم ایران و افغانستان دریافت گردید که بیش‌ترین توجه به دو نماد مشاهیر ملّی و آثار و ابنیه تاریخی است که این دو نماد درمجموع حدود ٦٧,٢ درصد از کل تأکیدها بر هویت ملّی را به خود اختصاص داده و دو نماد سرود و پرچم ملّی کم‌ترین میزان توجه را داشته‌اند -هرچند نمی‌توان به‌صورت گسترده از این دو نماد در کتاب‌ها استفاده کرد اما بایسته است که در صفحات آغازین هر کتاب به این نمادها اشاره شود که در کتب تاریخ ایران به این موضوع اشاره نشده است. یکی از نمادهای مهمی که بیش‌ترین تأثیر را در هویت یافتن و همچنین وحدت ملّی در بین جوانان دارد و در چهار کتاب توجه چندانی به آن نشده است، نماد آداب و رسوم ملّی است که در چهار کتاب مورد بررسی دارای ٣٦ فراوانی بوده و معادل ۴ درصد از مجموع نمادها را به خود اختصاص داده است و آموزش و پرورش به‌عنوان مهم‌ترین نهاد سازنده هویتِ ملی افراد شایسته است به این نماد توجه بیشتری نماید. همچنین در بررسی چهار کتاب دریافت می‌گردد که میزان توجه دو کشور در پایه یازدهم به نمادهای هویت ملّی بالاتر از پایه دهم است و همچنین کتاب یازدهم ایران سهم بیش‌تری از نمادهای ملّی را به خود اختصاص داده است. در پایه دهم نیز کتاب تاریخ ایران نمادهای هویت ملی را مورد توجه قرار داده و درمجموع در هر دو پایه، کتاب‌های تاریخ ایران توجه بیش‌تری به نمادهای هویت ملّی داشته‌اند که این امر سبب آشنایی هرچه بهتر دانش‌آموزان با این نمادها را فراهم آورده و متعاقباً به جریان هویت‌سازی ملّی آنان مدد رسانیده است. با این حال در راستای رفع کمبودهای موجود در کتاب‌های پایه دهم و یازدهم تاریخ ایران و افغانستان مواردی همچون آموزش‌های تکمیلی به معلمان، کلاس‌های فوق‌برنامه، خدمات مشاوره‌ای، ترویجِ کرسی‌های گفتمان محور و الگوبرداری صحیح و بومی‌سازی، از این ظرفیت برخوردار است تا تقویت هرچه بیشتر روحیهٔ هویت ملّی در میانِ دانش‌آموزان را به همراه داشته باشد.

فهرست منابع

۱. آرزو، عبدالغفور. (۱۳۸۱). ***چگونگی هویت ملّی افغانستان.*** تهران: عرفانی.

۲. احمدی، حمید. (۱۳۸۴). «دین و ملیت در هویت ایرانی». *دانشکده حقوق و علوم سیاسی.* (شماره ٦٧)، ٣٦-٢٧.

۳. اسکندری، حسین. (۱۳۹۵). «انسان به‌منزله مسئله‌ای زبانی». ***مطالعات روان‌شناسی بالینی***. (شماره ۲۴)، ۹۸-۶۳.
۴. اسلامی‌ندوشن، محمّدعلی. (۱۳۷۱). ***فرهنگ و شبه فرهنگ***. تهران: یزدان.
۵. امیری، حسن. (۱۳۸۸). «در ترسیم هویت ایرانی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ مقطع متوسطه ایران از سال (۱۳۲۰-۱۳۴۴)». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. دانشگاه شهید بهشتی.
۶. امینیان، بهادر. (۱۳۹۱). «نقش اسطوره‌ها در هویت ملّی و ملت‌سازی». ***ادبیات پایداری***. (شماره ۵)، ۴۶-۲۷.
۷. بلوکباشی، علی. (۱۳۸۳). ***پوشاک در ایران‌زمین***. ترجمه پیمان متین. تهران: امیرکبیر.
۸. پناهی‌توانا، صادق. (۱۳۹۵). «جایگاه مؤلفه‌های هویت فرهنگی در کتاب‌های ادبیات فارسی». ***پژوهش در برنامه‌ریزی درسی***. (شماره ۵۰)، ۱۰۱-۸۹.
۹. پیروزه، لیلا. (۱۳۹۶). «تحلیل کتاب‌های فارسی دوره شش سالهٔ ابتدایی بر پایهٔ اجزای هویت ملی با توجه به جایگاه هویت ملی در آموزش و پرورش ایران در سال ۱۳۹۵». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرلنگه.
۱۰. تاجیک، محمّدرضا. (۱۳۸۳). ***روایت غیرت و هویت در میان ایرانیان***. تهران: فرهنگ گفتمان.
۱۱. جعفرزاده‌پور، فروزنده. (۱۳۸۹). «کتاب‌های درسی و هویت ملّی (فرا تحلیل مطالعه‌های انجام‌شده درباره کتاب‌های درسی)». ***مطالعات ملی***. (شماره ۴۲)، ۵۴-۳۱.
۱۲. جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۶). ***تاریخ صنف دهم***. افغانستان: سازمان تألیف کتب درسی، وزارت معارف.
۱۳. جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۶). ***تاریخ صنف یازدهم***. افغانستان: سازمان تألیف کتب درسی، وزارت معارف.
۱۴. جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۷). ***تاریخ (۱) ایران و جهان باستان (پایه دهم)***. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی.
۱۵. جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۷). ***تاریخ (۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه (پایه یازدهم)***. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی.
۱۶. خدایار، ابراهیم. (۱۳۸۷). «هویت ملی در کتاب‌های درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه دورهٔ متوسطه». ***مطالعات ملی***. (شماره ۳۵)، ۵۲-۲۷.
۱۷. خسروانیان، حمیدرضا. (۱۳۸۷). «ترسیم هویت ملی (ایرانی) در کتاب‌های درسی تاریخ متوسطه از سال ۱۳۴۳/۴-۱۳۸۵/۶». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. دانشگاه شهید بهشتی.
۱۸. داوری‌اردکانی، نگار. (۱۳۸۶). «نمادهای هویت ایرانی و زبان فارسی». ***مطالعات ملی***. (شماره ۳۰)، ۲۶-۳.
۱۹. دیلینی، تیم. (۱۳۸۸). ***نظریه‌های کلاسیک جامعه‌شناسی***. ترجمه بهرنگ صدیقی. تهران: نشر نی.
۲۰. ربانی، جعفر. (۱۳۸۱)، ***هویت ملی***. تهران: سازمان انجمن اولیاء و مربیان.
۲۱. رواسانی، شاپور. (۱۳۸۰). ***زمینه‌های اجتماعی هویت ملی***. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
۲۲. زاهد، سعید. (۱۳۸۴). «هویت ملی ایرانیان». ***راهبرد توسعه***. (شماره ۴)، ۱۳۸-۱۲۹.
۲۳. زرین‌کمر، رضا. (۱۳۹۷). «هویت ایرانی در متون ادبی-تاریخی عصر ایلخانی». ***مطالعات ملی***. (شماره ۷۵)، ۲۲-۳.
۲۴. سعوه، مولود. (۱۳۹۱). «بررسی میزان تأکید کتاب‌های فارسی، تاریخ و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی بر هویت ایرانی-اسلامی». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. دانشگاه بوعلی سینا.
۲۵. شجری، رضا. (۱۳۹۳). «ارزیابی گردشگری در تقویت هویت ملی». ***برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری***. (شماره ۹)، ۸۷-۷۴.
۲۶. شیخاوندی، داور. (۱۳۷۹)، ***تکوین و تنفیذ هویت ایرانی***. تهران: مرکز بازشناسی اسلام و ایران.
۲۷. صادق‌زاده، رقیه. (۱۳۸۷)، «جایگاه نمادهای هویت ملّی در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی و تاریخ دورهٔ متوسطه: رشته علوم انسانی». ***نوآوری‌های آموزشی***. (شماره ۲۷)، ۱۳۶-۱۲۵.
۲۸. صالحی‌عمران، ابراهیم. (۱۳۸۷). «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هویت ملّی در کتاب‌های درسی دورهٔ راهنمایی». ***مطالعات ملی***. (شماره ۳۵)، ۲۶-۳.
۲۹. ضیا، صدر. (۱۳۷۹). ***کثرت قومی و هویت ملی ایرانیان***. تهران: اندیشه نو.
۳۰. عبدی، عطاالله. (۱۳۸۷). «جایگاه هویت ملی در کتب درسی آموزش و پرورش مورد مطالعه کتب تاریخ دوره دبیرستان». ***مطالعات ملی***، (شماره ۳۵). ۷۲-۵۳.
۳۱. عسکرانی، محمّدرضا. (۱۳۸۹). «هویت ایرانی در کتاب‌های درسی تاریخ مطالعه موردی: دوره قاجار تا پایان حکومت رضاه شاه». ***پژوهش‌های تاریخی***. (شماره ۵)، ۸۶-۶۷.
۳۲. غلامی، زهرا. (۱۳۹۳). «بررسی کمی و کیفی مقوله منافع ملی در کتب درسی نظام آموزشی افغانستان (۱۳۹۳-۱۳۸۴)». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. دانشگاه بین‌المللی امام خمینی.
۳۳. غیاثیان، مریم سادات. (۱۳۹۳). «بررسی سرودهای ملّی حماسی با انگیزش احساسات و همبستگی و غرور ملّی». ***مطالعات زبان و ادبیات غنایی***. (شماره ۱۰)، ۷۶-۶۳.
۳۴. فی، برایان. (۱۳۸۱). ***فلسفه امروزین علوم اجتماعی با نگرش چند فرهنگی***. ترجمه خشایار دیهیمی. تهران: طرح نو.

۳۵. فیاض، ایراندخت. (۱۳۸۹). «بررسی نمادهای هویت ملی در کتاب‌های درسی تاریخ و علوم اجتماعی دوره متوسطه رشته‌های علوم انسانی، تجربی و ریاضی فیزیک در سال تحصیلی ۱۳۸۹-۱۳۸۸». ***روانشناسی تربیتی***. (شماره ۱۷)، ۶۴-۲۹.

۳۶. کلاینبرگ، اتو. (۱۳۸۶). ***روانشناسی اجتماعی***. ترجمه علی‌محمّد کاردان. تهران: علمی و فرهنگی.

۳۷. گوهری‌مقدم، ابوذر. (۱۳۹۷). «بررسی منافع ملی و رابطه بین آن‌ها در اندیشه مقام معظم رهبری»، ***امنیت ملی***. (شماره ۲۸)، ۱۲۸-۱۰۵.

۳۸. گیدز، آنتونی. (۱۳۸۵). ***جامعه‌شناسی***. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشر نی.

۳۹. لطف‌آبادی، محسن. (۱۳۹۲). «بازخوانی نظری مفهوم هویت». ***خردنامه***. (شماره ۱۰)، ۶۷-۵۳.

۴۰. لعل‌شاطری، مصطفی. (۱۳۹۲). «تأثیر غرب بر موسیقی نظامی ایران (از اواسط عصر ناصری تا پایان حکومت قاجار)». ***پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی***. (شماره ۱)، ۹۲-۶۹.

۴۱. لوکاس، هنری. (۱۳۸۲). ***تاریخ تمدن***. ترجمه عبدالحسین آذرنگ. تهران: سخن.

۴۲. مشرقی، دیدار علی. (۱۳۸۹). ***بحران هویت ملّی در افغانستان؛ راهکارها و راه‌حل‌ها***. تهران: سعید.

۴۳. مورن، ادگار. (۱۳۸۴). ***هویت انسانی***. ترجمه امیر نیک‌پی. تهران: قصیده‌سرا.

۴۴. نجار نهاوندی، مریم. (۱۳۹۳). «تحلیلی بر هویت ملّی در کتب درسی مطالعه موردی: مطالعات اجتماعی». ***پژوهش‌های تربیتی***. (شماره ۲۹)، ۱۰۱-۷۹.

۴۵. نراقی، احسان. (۱۳۸۲). ***آنچه خود داشت***. تهران: چاو.

۴۶. نکو روح، محمود. (۱۳۷۸). ***در جست‌وجوی هویتی تازه***. تهران: چاپخش.

۴۷. واعظزاده، حلیمه. (۱۳۹۳). «جایگاه هویت ملّی در کتاب‌های درسی پایه ۱۰،۱۱،۱۲ در افغانستان». ***پایان‌نامه کارشناسی ارشد***. دانشگاه الزهرا(س).

۴۸. واعظی، حمزه. (۱۳۸۱). ***افغانستان و سازه‌های ناقص هویت ملّی***. تهران: عرفانی.

۴۹. هاشمی، سید مسعود. (۱۳۸۸). ***جامعه‌شناسی هویت ملّی***. تهران: هورمزد.

50. Mostov, Julie. (1994). "Democracy and the politics of national identity". ***Studies in East European Thought***. (vol 46), 9-31.

51. Sindi, Denis. (2011). "Psychological Citizenship and National Identity". ***Community & Applied Social Psychology***. (vol 21), 202-214.

52. Parekh, Bhikhu. (1994). "Discourses on National Identity". ***Political Studies***. (XLII),492-504.

53. Parekh, Bhikhu. (۱۹۹۵). "The concept of national identity". ***Ethnic and Migration Studies***. (vol 21), 255-268.

54. Simpson, Andrew. (2007). ***Language and National Identity in Asia***. Oxford: Oxford University Press.

55. Szegedy-Maszák, Mihály. (2003). "Literary History and National Identity". ***Neohelicon***. (vol 30), 109-115.